

ŽILVINAS VAREIKIS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

ATSTUMAS KULTŪROS ANTROPOLOGIJOS IR KULTŪROS SOCIOLOGIJOS TYRINĖJIMUOSE

The Distance in the Researches
of the Cultural Anthropology and Cultural Sociology

SUMMARY

Article's author draws attention to the tension which consists of the different ideas and the diverse positions in the fields of cultural anthropology and cultural sociology. The tension of the culture anthropology, or in other words field *distance* of the research, springs up in the dissimilarity of emic and ethics. The author investigates this tension in the research of American anthropologists Victor de Munck and of Bronislaw Malinowski. With the help of the scientific insights of the modern cultural sociologists Dick Hebdige and Carolyn Calloway Thomas and of the philosophers Jean Baudrillard and Max Scheler, the author analyzes the antipode of ideas and values between punks and skinheads. The result is that the different fields of cultural anthropology and of the cultural sociology are drawn closer. The interpretations of the conflict of values and ideas helps to discover a dialogue among these groups.

SANTRAUKA

Straipsnyje autorius dėmesį sutelkia į kultūros moksluose – kultūros antropologijos, kultūros sociologijos – tyrinėjimo laukuose iš skirtingų idėjų ir požiūrių kylančią įtampą. Kultūros antropologijos moksle pastaroji įtampa arba, kitais žodžiais tariant, lauko tyrinėjimo *distancija*, atsiranda dėl tyrinėtojo etinio ir tyrinėjamųjų eminio požiūrių nevienalytiškumo. Straipsnio autorius ją iliustruoja remdamasis amerikiečių antropologo Victorio de Muncko ir Bronislavo Malinowskio tyrinėjimo lauko aprašymų pavyzdžiais.

Pasiremdamas šiuolaikinių kultūros sociologų ir Dicko Hebdige'o, Carolyn Calloway Thomas ir filosofų Jeano Baudrillard'o, Maxo Schelerio mokslinėmis įžvalgomis, straipsnio autorius analizuoja pankų ir skinhedų sociokultūrinių grupių ir tradicinės visuomenės idėjų bei vertybių priešpriešą. Iš čia kyla įsitiki-

RAKTAŽODŽIAI: atstumas, subkultūra, redukcionizmas, gyvenimo stilius, gyvenimo scena.

KEY WORDS: distance, subculture, reductionism, a life style, a life scene.

nimas, kad iš pirmo žvilgsnio skirtingus kultūros antropologijos ir kultūros sociologijos tyrinėjimo laukus suartina vertybių ir idėjų konfliktas, kurio aiškinimasis šioms grupėms padeda vienai kitą suprasti ir šitaip atrasti tarpusavio dialogą.

ĮVADAS

Straipsnio autoriaus pagrindinis tyrinėjimo objektas – tyrinėjimo lauko įtampa, kylanti iš netikėtai tyrinėjimo lauke kultūros specialistą išstinkančių įvykių sumaišties arba ji yra susijusi su požiūrių ar idėjų skirtimis. Dėl to, kad tolimų kraštų gyventojų eminis pasaulėvaizdis yra netapatūs etiniam tyrinėtotojo vertybių ir gyvensenos suvokimui, jis ir yra tiriamas. Straipsnio autorius dviejų pasaulio suvokimo perspektyvų skirtingumą apibūdina *distancijos* terminu. Distancijos formų mokslininko santykiuose su jo tyrinėjimo objektu esama be galo įvairių, pradedant distancijos raiška antropologo tyrinėjimo lauke aptinkamu dalyvaujančiojo stebėjimo suponuotu oficialiai mandagiu bendravimu ir baigiant distancijos apraiškomis kituose kultūros moksluose: meno teo-

rijoje, kultūros sociologijoje, tarpkultūrinėje filosofijoje. Dėl minėtos distancijos formų kaitos ir įvairovės straipsnio autorius pasitelkia britų ir amerikiečių antropologų Maxo Gluckmano, Danny'io Lynno Jorgenseno, Ryano Mooro išvalgas, kad spręstų oficialios distancijos raiškos antropologo tyrinėjimo lauke uždavinį. Remdamasis antropologų Gintauto Mažeikio, Victorio de Muncko idėjomis, straipsnio autorius gvildena eminio ir etinio horizontų panašumą. Atsižvelgdamas į kultūros sociologų Diko Hebdige'o, Jeano Baudrillard'o išvalgas ir į Lietuvos antropologų Egidijos Ramanauskienės ir Redos Šatūnienės tyrinėjimus, straipsnio autorius tiria distancijos raišką sprendžiant pankų, skinhedų ir tradicinėje visuomenėje apibrėžtų tapatybių konflikto uždavinį.

OFICIALI TYRINĖJIMO LAUKO DISTANCIJA

Pasirinkta tyrinėjimo nuostata savitu rakursu atskleidžia antropologą supančios aplinkos prasmes ir sąlygoja jo gvildenamos mokslinės interpretacijos originalumą. Pastarasis aspektas itin priklauso nuo tyrėjo refleksijos gebos, sukaupytų vaizduotės turtų ir nuo jautrumo. Be to, kintančius stebimos kultūros turinius antropologas gali suvokti tik susipažinęs su tiriamaisiais ir išgirdęs jų požiūrį į stebimas veiklas ar įvykius, kurie tiriamiesiems geriau žinomi nei atvykėliui moks-

lininkui. Iš to išplaukia, kad kultūrinės emikos suvokimas ir pats tyrinėjimo lauko problemų sprendimas priklauso nuo mokslininko bendravimo su pateikėjais būdo. Straipsnio autorius šį būdą vadina tarp antropologo ir tiriamųjų egzistuojančios distancijos terminu.

Kasdienybėje distancijos matavimas paprastai susijęs su konkrečios teritorijos ribų nustatymu ir dažniausiai suvokiamas tam tikra judėjimo trajektorija, vedančia nuo pradinio jos taško ligi finali-

nio. Tuo tarpu lauko tyrinėjime distancija nėra tapati lauko metodų tyrinėjimo keliui. Antropologas gali nuosekliai paisyti visų dalyvaujančiame stebėjime numatomų metodinių žingsnių – aktyvaus įsitraukimo į tyrinėjamųjų veiklas, etnografinio žemėlapiu, anketų ir lauko užrašų pildymo, klausinėti pateikėjų ir stebėti jų veiklas. Tačiau šis nuoseklus metodinių procedūrų laikymasis nebūtinai užtikrina tyrinėjimo sėkmę. Pasikeitusios tyrinėjimo lauko aplinkybės ar vietinių gyventojų nenoras bendrauti su mokslininku gali tapti priežastimis, lemiančiomis nesėkmę tyrinėjimo lauke.

Tačiau net „...jei padėtis lauke užkerta kelią sėkmingam tyrinėjimui, duomenis per tam tikrą laiką įmanoma užfiksuoti pokalbyje aptariant ginčytinus dalykus, ritualo metu ar esant kitai progai, kai vyksta įprastas bendruomenėje susiklostantis socialinis bendravimas.“¹ Iš žymaus britų antropologo Maxo Gluckmano (1911–1975) pastabos apie antropologinio darbo specifiką išplaukia įsitikinimas, jog atliekamo tyrinėjimo sėkmė priklauso nuo antropologo gebėjimo

užmegzti tarpkultūrinį dialogą su pateikėjais, su jais sutarti ir bendradarbiauti. Paprastai pateikėjų klausinėjimui ar anketos pildymui būdinga nustatyta struktūra, griežtai reglamentuojanti tyrinėjimo vyksmą. Atitinkamai tam tikrų taisyklių paisyimas suponuoja *oficialią mandagią distanciją, kurios metu bendraujant nesigilinama į pernelyg asmeniškus dalykus*, nes laikomasi išankstinės nuostatos, jog toks užsiėmimas neatitinka itin rimtos mokslininko veiklos standartų ar yra nerespektabilus, nes prieštarauja mokslininko oriam statusui visuomenėje. Kitaip sakant, antropologas, gyvendamas ir bendraudamas su vietiniais gyventojais, nubrėžia aiškias ribas tarp tiriamųjų ir savo paties asmeninio gyvenimo siekdamas susitelkti vien ties mokslinės medžiagos rinkimu ir akademinio teksto kūrimu. Pavyzdžiui, klasikinės antropologijos atstovų – Evanso-Pritchardo, Malinowskio, Lévy-Strausso – tyrinėjimai pirmiausiai buvo orientuoti į kultūrinių artefaktų ir etnografinių ypatybių aprašinęją, todėl bendravimo artimumas jiems buvo antrinis veiksnys.

INTYMIOS TYRINĖJIMO LAUKO DISTANCIJOS IEŠKOJIMAS

Socialiai ir kultūriškai pasaulio visuomenės yra skirtingos papročiais bei gyvenimo būdu. Dėl šios priežasties įvairuoja tarpasmeninio atstumo, bendravimo suvokimas. Kolektyvinėse Afrikos ar Okeanijos archipelagų bendruomenėse nepriimtina žmogaus palikti vieno, nes vietiniams gyventojams svarbus buvimas ir veikimas kartu. Dėl minėtos priežasties šiuose regionuose dirbantys Vakarų antropologai, pripratę prie privačios ir

viešos gyvenimo sferų atribojimo, bet tyrinėjimo vietoje susidurdami su nuolatiniu čiabuvių dėmesiu ir negalėdami jo išvengti įvairiu paros metu, patiria daug psichologinių sunkumų.

Mokslininkas tyrinėjimo vietoje patiria stresą, nes jo bendravimo distancija kultūriškai skiriasi nuo vietinių gyventojų atstumo suvokimo. Šiuo atveju antropologas vienuoje siekia išnagrinėti per dieną užfiksuotą informaciją, papil-

dyti lauko užrašus ir, anot garsaus amerikiečių kultūros sociologo D. L. Jorgenseno (g. 1951 m.), „...apmąstyti medžiagą laikydamasis atstu nuop vietinių gyventojų...“² Tuo tarpu tyrinėjamieji, nesuvokdami šio atsiskyrimo priežasties, nesiliauja keitę industrinėje visuomenėje įprasto antropologo gyvenimo ritmo.

Viena vertus, subjektyvūs veiksniai – tyrinėjimo vietoje patiriamas stresas, įkyrus vietinių gyventojų dėmesys – pateisina antropologo nepasitenkinimą. Turiu galvoje Bronislavo Malinowskio kandžios ironijos trobrianečių atžvilgiu prisotintus „Dienoraščio griežtąja to žodžio prasme“ („A diary in the strict sense of the term“) puslapius, atskleidžiančius antropologo intymius išgyvenimus, patirtus tyrinėjimo lauke. Antra vertus, pamatinis antropologo interesas, sociokultūrinių skirtumų tarp įvairių tautinių bendrijų ar žmonių grupių pažinimas, antropologo domėjimasi skiria nuo smalsumo skatinamo turistų, keliaujančio po svetimas šalis, asmeninio malonumo. Abiem atvejais antropologas, atlikdamas dalyvaujantįjį stebėjimą, „...susieja tyrinėjimą su ideologija, su pasirinktu interpretavimo būdu, su situacijos neapibrėžtumu, kuris leidžia kalbėti ne apie dėsnius, o apie statistinius dėsniumus.“³ Vadinasi, distancija žymi iš mokslininko idėjų ir tyrinėjamųjų eminio požiūrio susidūrimo kylančią įtampą ir konkurenciją, o ne išankstinių elgesio taisyklių rinkinius, kurių būtina nuosekliai laikytis.

Lauko tyrinėjime mokslininką ištinkantys nuotykiškai dažnai tampa pagrindu iš naujo įvertinti atliekamo darbo rezultatus ir kitaip apibrėžti jo ir tyrinėjamųjų tarpusavio santykius. Dirbdamas Šri Lankoje, amerikiečių antropologas

V. de Munckas įgijo čiabuvių pasitikėjimą ir pelnė *grama sevaka* (šri lank. k. gerbtino žmogaus, valdytojo) statusą. Tačiau, tapdamas vienu iš vietinių, antropologas nenumatė, jog jam teks spręsti religinius ir ūkinius mažo kaimelio budistų ir musulmonų konfliktus, susijusius su gamtinių išteklių dalybomis⁴. Šis pavyzdys byloja, kad pati socialinė dinamika lauko tyrinėjimo vietoje keičia antropologo ir vietinių gyventojų distancijos pobūdį. Oriu *sevakos* statusu remdamas budistų interesus, jis neišvengiamai tapo vietinių musulmonų priešu. Vadinasi, kiek būna sudėtinga suvokti konkretų žmogų ir jo rūpesčių bei džiaugsmo intensyvumo ir jo kaitos įvairovę, lygiai taip pat būna nepaprasta nuspėti kultūrinės tikrovės inspiruotus pasirinkimus kitame laike ir vietoje.

Dalyvaujamas stebėjimas vyksta kultūrinėje terpėje, kurioje gausu netikėtumų, o ne mokslininko tvarkomoje laboratorijoje: joje įmanoma nuspėti stebimo proceso veiksmus ir kartais netgi juos reguliuoti. Tuo tarpu perėjimas nuo oficialiu bendravimu grįstos distancijos prie intymaus tyrinėjamųjų pažinimo priklauso nuo tyrinėtojo vertybių, tikslų ir įsitikinimų. Italų režisieriaus Ruggero Deodato filme „Žmogėdrų holokaustas“ („The Cannibal Holocaust“, 1980 m.) kelių amerikiečių ekspedicijų, išsiruošusių ieškoti kanibalų Amazonės džiunglėse, istorija iliustruoja tyrinėtojų etikos ir čiabuvių emikos įtampą susidūrus su ypatingais antropologiniais įvykiais tyrinėjimo lauke. Pirmosios ekspedicijos tyrėjai, stebėdami žiaurius žmogėdrų vaisinumo kulto ritualus, juos suvokė remdamiesi europine etika ir į jų vertybėms prieštaraujančius ritualinius veiksmus

atsakė šaunamąjį ginklą turinčio agresoriaus brutalumu. Dėl šios priežasties už nederamą atklydusių svečių elgesį ir brovimąsi į šventų ritualų apeigas kanibalai juos pavertė savo pietumis. Tuo tarpu antrosios ekspedicijos dalyviai stebėjo vietinių papročius ir mokėsi iš čiabuvių dalyvauti šventuose ritualuose, tad, užuot pajvairinę čiabuvių racioną, jie, gerbdami tyrinėjamųjų emiką, pelnė vietinių pagarbą ir simpatijas. Iš to išplaukia, kad kelias nuo nepakantos ar prie-

tarų prisotinto mąstymo tolerancijos svetimos kultūrinės tapatybės asmenims ir jų veiksams link galimas tik suvokiant kitoniškumą, atsiskleidžiantį jų papročiuose, elgesyje ir kalboje. Savęs ir kito pažinimo dėka oficialiu mandagumu puoselėjama distancija virsta intymia: lauko tyrinėjimo metu vis labiau pažindamas tyrinėjamuosius, antropologas iš tikrųjų tarpkultūriškai gali „...suprasti žmones, kurių vertybės, požiūriai ir elgesys skirtingi nuo mūsų pačių.“⁴⁵

TIESOS MONIZMAS ANTROPOLOGINIAME REDUKCIONIZME IR OBJEKTYVIZME

Socialinės situacijos neapibrėžtumas neleidžia antropologui žvelgti į vietinius kaip į beasmenes būtybes ar nuo jų daiktiskai atsiriboti. Tiesioginės komunikacijos su tyrinėjamaisiais metu išryškėja panašumai, ištirpdantys šalto mandagumo ledus, ir šitaip atsiskleidžia tyrinėtojo bei pateikėjų kultūrų įvairovė ir lygiavertiškumas. Šis gelminis kitų kultūrų pažinimas ir oficialios distancijos pakeitimas artimu bendravimu yra galimas dėl gebėjimo įsijausti į kitą asmenį ir jį suprasti. Priešingu atveju, kai nelieka įsijautimo ir kito supratimo, antropologas žvelgia į svetimą kultūrą kaip į objektą, atspindintį jo paties išankstinių prietarų prisotintą požiūrį arba pernelyg suprastina stebimą sociokultūrinę dinamiką iki loginių opozicijų žaismės. Įvardyti *antropologinio objektyvizmo ir redukcionizmo procesai yra vyksmai, kurių metu kultūros reiškinių tyrinėjimas suskaldomas į atskiras teorines detales trukdant pažinti iš skirtingų dalyko aspektų sudarytą gvilde- namo reiškinio visumos spalvingumą.*

Kultūrinio redukcionizmo ir objektyvizmo tendencijos pereina vieną į kitą. Ši kultūrinių turinių daiktinimo bei siaurinimo iki smulkesnių segmentų sampyna ryški jau pirmajame dalyvaujančiojo stebėjimo aprašyme: „Būtina prisiminti, kad vietiniai (angl. *natives*), mane pastoviai matydami, liovėsi tuo domėtis bei nerimauti ar drovėtis mano akivaizdoje, ir aš dėl to nustojau trikdyti genčių gyvenimą, kurį tyrinėjau, rizikuodamas pernelyg prisiartinti prie jų, – tai įprastai nutinka atvykusiam į kiekvieną laukinių (angl. *savage*) bendruomenę.“⁴⁶ Malinowskis stebi trobrianečius tarsi entomologas, Naujosios Gvinėjos salų džiunglėse mėginantis atsargiai priartėti prie *Coscinoceras Hercules* (lot. herakliškojo kandžio), ramiai sau tupinčio ant tropinio platano žievės. Panašiai kaip entomologas, bijantis nubaidyti gražųjį vabzdį ir dėl to rūpestingai matuojantis atstumą, kad progai pasitaikius galėtų patogiai sviesti tinklėlį ir sučiupti vabzdį, lygiai taip Malinowskis išlaiko oficialią distanciją tarp savęs ir

trobrianečių būgštaudamas, jog vietiniai jo neįsileis į savo gyvenamąją erdvę. Be to, Coscinoceras Hercules sugavimas metaforine prasme yra artimas Malinowskio lauko tyrinėjimo situacijai.

Visą laiką išlaikydamas džentelmeniškai mandagią distanciją vietinių atžvilgiu, tyrinėtojas negali į juos žvelgti kitaip, kaip į savo tyrinėjimo objektus, naudingus atliekamam kultūrinių artefaktų aprašinėjimo darbui. Dėl nuostatos išlaikyti tą pačią distanciją tarp savęs ir pateikėjų antropologo taikomas dalyvaujančiojo stebėjimo metodas užstringa pirminiame informacijos rinkimo apie tyrinėjimo objektus etape. Be to, objektyvistinis žvilgsnis Malinowskiui trukdo pereiti prie gilesnio čiabuvių emocinio ir vertybinio gyvenimo suvokimo, kurio reikia, kad atliekamas tyrinėjimas būtų įvairiapusiškas. Kaip entomologas, negalėdamas įminti Coscinoceras Hercules grožio ir dydžio paslapties, galiausiai jį sugauna ir vis tiek neįmena, lygiai taip pat Malinowskis, aprašęs trobrianečių buitį ir papročius iki galo nesuvokdamas

šios Okeanijos salos gyventojų kultūrinės tapatybės, ją redukuoja laukinio ir vietinio prasmėmis. Pastaroji redukcija priimena mokslininko teorinį blaškymąsi intuityviai ieškant intymiojo komponento. Tačiau jo neleidžia atrasti pasirinkta oficiali distancija tiriamųjų atžvilgiu.

Malinowskio atveju antropologinis objektyvizmas suspenduoja tyrinėtojo kritinę refleksiją tiriamųjų emikos atžvilgiu. Ši refleksija yra būtina skleistis individualiam tyrinėjimo keliui. Tuo tarpu *redukcionizmas paslepia įvairovę absoliutindamas vieno kurio nors tyrinėjimo aspekto svarbą*. Pavyzdžiui, kultūrologijos specialistas, tyrinėdamas induizmą, gali pernelyg sureikšminti Šivos asketiškumą remdamasis įvairiomis Vedų pasakojimų sąsajomis, o kitas tyrėjas tiesiog gali išžvelgti šios vaišnavų ir kitų induistų išpažįstamos dievybės erotiškumą atmesdamas ankstesnio tyrėjo argumentus, pagrindžiančios Šivos asketinių praktikų svarbą⁷. Abiem atvejais susitelkiama ties analizuojamos tiesos monizmu, kritiškai neįvertinant kitoniško požiūrio.

ANTROPOLOGINIS REDUKCIONIZMAS KULTŪROS ISTORIJOJE

Dažnai kultūros reiškinių tyrinėjimuose redukcionizmas reiškiasi saviapgaulės forma. Antropologas, aršiai kritikuodamas oponentus ir pats iki galo to nesuvokdamas, perima jų prietarus ir supanašėja su kritikuojamu antagonistu. Ši oponento prietarų asimiliacija idėjiškai suniveliuoja skirtingus tyrinėjimo laukus. Dėl šios priežasties nelieka kritinio nevienalyčių idėjų apmąstymo.

Pavyzdžiui, antropologai Franzas Boasas, Margaret Mead, Wilhelmas Wund-

tas, įvairiuose savo veikaluose uoliai kritikavę evoliucionizmą ir diskriminacinę metropolijų politiką kolonijų atžvilgiu, tyrinėdami tautas, įsikūrusias buvusiose kolonijose, patys iki galo nebuvo atsisakę prietarų savo pateikėjų atžvilgiu. Pavyzdžiui, tautų psichologijos pamatus sukūręs W. Wundtas, siekdamas pagrįsti įvairių šalių gyventojų mąstymo ir atminties gebėjimų panašumą, jį argumentavo tokiu būdu: „Prigimtinės būklės žmogus (vok. *Naturmensch*) nėra

laukinis, ką mes galime atpažinti primityviuose žmonėse (vok. *Primitiven*) atsižvelgdami į jų rasinius požymius, bet savo dvasinėmis kokybėmis prilygsta normaliam kultūringam europiečiui.⁴⁸ Deklaruodamas siekimą įrodyti pasaulio tautų žmonių lygybę, Wundtas individus redukuoja į kultūringus ir europinio mokslo įtakos nepatyrusias socialines grupes. Taigi tautų gyventojai, kurių kultūra ir gyvenimo būdas skiriasi nuo europiečių kultūros, globalaus lyginimo etalono, iš tiesų nėra lygūs kultūringesniems europiečiams. Šiuo atžvilgiu Wundto antropologinis redukcionizmas artimas Arthuro Gobineau europocentriniam rasizmui, pagrindžiančiam europiečių išskirtinumą kitų pasaulio tautų apsuptyje. Tik skirtingai nuo Wundto redukcionizmo, užmaskuoto idealistinėje nuostatoje, siekiančioje pagrįsti pasaulio tautų gyventojų protinių gebėjimų panašumą, Gobineau atvirai deklaruoja, jog neeuropinių tautų individai „nepasizymi aukštu intelektu ar kultūringomis manieromis.“⁴⁹ Iš šio samprotavimo darytina išvada, kad redukcionizmas yra glaudžiai susijęs su opoziciniu mąstymu,

todėl iš šio šaltinio trykšta rasizmo, kraštutinio nacionalizmo pūslai.

Vienintelis būdas išvengti redukcionistinio mąstymo lauko tyrinėjimuose – suvokti, kad esama kitų būdų paaiškinti kultūrų skirtumus, užuot rėmusis vieno aspekto pranašumo pabrėžimu, o kito neigiamybių ieškojimu. Vienintelis būdas išvengti redukcionistinių vertinimų paviršutiniškumo – „...atsisakyti teiginio, kad yra *vienas* šaltinis, *viena* reikšmė ir *vienas* tinkamas metodas ir *viena* interpretacija...“, tuomet, kalbant apie mitus ar kitus antropologo lauko tyrinėjime užrašytus naratyvus, yra „...neįmanoma jų *visų* redukuoti į vieną paprastą reikšmę; ir mitų analitikai, nuolat apmąstydami turimus medžiagos išteklius, juos pritaikys suprasti įvairovės turiniui ar mitų situacijai.“¹⁰ Žvelgiant į kognityvinių turinių ir į išorinių reiškinių kitimą, atsiskleidžia ribotumas kalbos, kuriančios reikšmines priešpriešas. Kartu tampa natūralus poreikis pažinti skirtingas kultūras remiantis jų narių emika, užuot objektyvuojant tiriamuosius ar siaurinant kultūrų suvokimą – kurpiant dualiomis priešybėmis grįstas interpretacijas.

TYRINĖJIMO LAUKO SCENA SUBKULTŪRŲ TYRINĖJIME

Struktūralizmui būdingas kalbinių opozicijų išskyrimas prieštarauja kultūrų įvairovei ir pasirinkimo laisvei. Tuo tarpu antropologo tyrinėjimo lauke aiškiai atsiskleidžia abu žmogaus egzistencijos komponentai. Mokslininkas gali tyrinėti skirtingus gyvenimo stilius, laisvalaikio formas ar darbinės veiklas, atliekamas urbanistinėje terpėje, arba gali ieškoti bendruomenėse, nutolusiose nuo žinomų

civilizacijos centrų, ryškėjančių kultūrinių tendencijų. Abiem atvejais gvildenamos unikalios konkretaus antropologo tyrinėjimo lauko problemos, kurios patį tyrinėjimo lauką paverčia scena: joje tiriamieji ir antropologas mišraus turinio įvykiuose atlieka pagrindinius vaidmenis. *Scena yra tradicinės visuomenės ir įvairių subkultūrų normų ir vertybių susidūrimo vieta*, kurią straipsnio autorius tyrinėja

remdamasis kultūros sociologijos, meno teorijos ir filosofijos įžvalgomis.

Urbanistinėje visuomenėje veikiančių pankų, skinhedų, emou, metalistų bei kitų subkultūrų scena – tai įvairios socialinės erdvės, kuriose šių sociokultūrinių grupių atstovai dalinasi kolektyviniais išgyvenimais, emocijomis, bendromis idėjomis. Daugiamatės grupinės patirties dalijimosi arba išraiškos formos – tam tikri drabužiai, šukuosenos, muzikinių skonių aptarimas, dalyvavimas masinėse išgertuvėse, pankų žinų anarchistinių idėjų deklaracijos ar skinhedų neapykantą užsieniečiams skelbiančios proklamacijos, – funkcionuoja tarsi šios įvairiapalvės scenos apšvietimas. Ryškūs scenos apšvietimas leidžia aktoriams būti matomiems anapus scenos ir savo vaidyba perteikti žiūrovams propaguojamas idėjas. Todėl aktoriumi „...neužtenka stebėti, – jam reikia taip pat suprasti stebimus reiškinius, savyje transformuoti juslinius suvokinius, atsispindinčius emocijinėje atmintyje, jam būtina prisiskverbti į tai, kas yra esminga, kas vyksta aplinkui mus (...). Be šito menas išdžius – išsigims į šabloną.“¹¹ Trokšdami, kad scenoje jų vaidinamos emocijos ir idėjos pasiektų žiūrovą ir keistų jo gyvenimą, aktoriai tampa savotiškais antropologais, fiskuojančiais socialinę tikrovę ir reaguojančiais į jos įvykius savo vaidyba. Šitai jie ne tik leidžiasi žiūrovų stebimi, bet taip pat patys dalyvauja žiūrovų gyvenime.

Savo vaidyba kurstydami salėje esančių žiūrovų vaizduotę, aktoriai ragina atsigręžti į amžinąsias vertybes ir kartu atkreipia dėmesį į socialinio ar politinio pasaulio absurdus. Šitai mezgasi sparnuotos vaizduotės audžiamas dialogas tarp aktorių ir žiūrovų. Lygiai taip savo

provokuojančia apranga, šūkiiais ar elgesiu vaidinantys opozicionierius pankų ir skinhedų subkultūrų atstovai stengiasi atkreipti tradicinės visuomenės įvairių sluoksnių žmonių dėmesį į kapitalistinės sistemos blogybes. Kaip plačių užmojų skatinamas aktorius asmeninėje vaidyboje įtikinamai prabyla apie režisierių dominančius idealus, dažnai perkeisdamas žiūrovo sielą, lygiai taip pankai ir skinhedai, siekdami atsiriboti nuo konservatyvaus miesčioniško tipo, „...egzistuojančio supamojo krėslo kategorijoje (vok. *Lehnsesselkategorie*), dėl ko tai nėra būtybė, bet veikia negyvėlis...“¹², kviečia maištauti prieš nusistovėjusius viešojo gyvenimo suvokimo, tarpusavio santykių ar kultūros sampratos standartus.

Tokie miesčioniški įsitikinimai mezgasi anapus apšviestos scenos besitęsiančiose žiūrovų eilėse, kurių vertybės paprastai skiriasi nuo scenoje vaidinančių aktorių. Kontrasto principu lygindamas subkultūrų ir žiūrovų, tradicinės visuomenės, nuostatas straipsnio autorius tradicinei visuomenei priskiria nekritinį tikrovės suvokimą, besitenkinantį gyvenamos erdvės, pastovios rutinos ir saikingų malonumų ritmais, neperaugančias į pankiškos kritikos dvasią, ryžtingai nusiteikusias kasdien keisti supančią tikrovę aktyviomis pastangomis ir vaizduote. Vis dėlto, nepaisant šio socialinių struktūrų įtampos suponuoto kontrasto, „...mūsų dabartinė visuomenė gali būti apibrėžta formalia opozicija tarp dominuojančios kultūros, kuri yra nežaboto, ritualinio konformistinio vartojimo kultūra, smurtinga ir konkurencinga kultūra (...), ir laksistinės, euforinės bei atsižadantios (...) subkultūros. Visa liudija tik tai, jog, kaip prievarta tučtuojau re-

absorbuojama į „prievartos modelius“, taip čia nurodytas prieštaravimas išsprendžiamas funkcionali koegzistavimu.¹³ Viena vertus, įvairių subkultūrų narių išoriniai atributai, idėjos ar specifinė muzika, kurios jie klausosi, simboliškai sukuria distanciją tarp jų steigiamos subkultūrinės tapatybės ir tradicinio, grindžiamo konformizmu identiteto. Pavyzdžiui, pankai dažnai kritikuoja pernelyg didelius laisvės suvaržymus mokyklose ar socialinės tvarkos apribojimus. Prieš juos jie maištauja kandžia satyra persmelktų dainų žodžiais ar protestais. Antra vertus, būtina pažymėti, kad distancijos ribos nėra vienalytės. Pankas, kritikuojuantis socialinės laisvės suvaržymus, kitose situacijose gali elgtis lygiai taip pat, kaip uolus universiteto dėstytojas, studentas ar mokinys. Kitaip sakant, tiek maištaujanti, tiek tradicinė visuomenės socialinės struktūros priklauso tai pačiai visuomenei organizacijai. Tiesiog suvokiama, jog pankas, skinhedo ar metalisto tapatybės skiriasi nuo buvimo tradicinės visuomenės nariu.

Priklausymas tam tikrai subkultūrai leidžia priešintis iki galo nesuvoktoms tėvų tradicijoms ir patirti savo tapatybės unikalumą drauge patiriant masinių susitikimų, išgertuvių džiaugsmą ar bendruomeninės vienybės jausmą. Tiesą sakant, distancija, skirianti subkultūrinės ir tradicinės tapatybes, yra santykinė. Juodoji „skylė“, žiūrovų salė, atsiverianti už apšviestos scenos priešais aktorius akis, įpareigoja jį ne tiesiog sėdėti scenoje ir pozuoti fotoaparatus blykstėms ar pataikauti žiūrovų skoniui, bet tikslingai įgyvendinti dramaturgo ir pjesės režisieriaus idėjas bei sumanymus, kad įtikintų žiūrovą, jog scenoje stebimi dalykai yra tikri. Priešingu atveju aktorius yra viso labo žiūrovų linksmintojas, pataikaujantis jų asmeniniam skoniui. Pankas, viena vertus, maištaudamas prieš visuomenines normas, pabrėžia savo subkultūrinę tapatybę. Antra vertus, tai nėra vienintelė jo tapatybė; kaip ir bet kuris visuomenės narys, jis renkasi ir kitus identitetus remdamasis savo interesais ir atsakomybės suvokimu.

SAVITAS GYVENIMO STILIUS – ASMENINĖS LAISVĖS IŠRAIŠKA

Įvairialypiai laisvės įkūnijimo aiškiniškai daugiausiai atsiskleidžia jaunimo subkultūrose. Kiekviena iš jų pasižymi savita sociokultūrine dinamika ir saviraiška. Pavyzdžiui, pankai ir metalistai organizuoja koncertus, skinhedai rengia narių masines eitynes ir, būdami nacionalistiškai nusiteikę, žaloja užsieniečius. *Gyvenimo stilius – tai unikalūs subkultūros nario gyvenimo būdas, susijęs su grupės propaguojamomis vertybėmis ir jas atspindinčiais simboliais.* Vis dėlto jis nėra tapa-

tus sociokultūrinei scenai. Pastaroji tik leidžia suvokti daugelį erdvių, palengvinančių kartu patirti subkultūrinės tapatybes, tačiau nesusieja jų su platesniu kontekstu. Tuo tarpu skirtingi gyvenimo stiliai atspindi gyvenimo būdų įvairovę, liudydami, anot Lietuvos antropologės Egidijos Ramanauskaitės, „...asmens gebėjimą apmąstyti aplinką ir išreikšti save pasitelkiant estetikos ir meno priemones.“¹⁴ Šiame skirsnyje straipsnio autorius tyrinėja laisvės formas, atsisklei-

džiančias pankų ir skinhedų sociokultūrinėse grupėse.

Skirtingų subkultūrų viduje panašios vertybės, aprangos kodas ar ideologijos vienija jos narius ir apsaugo nuo vienišumo gyvenant vyraujančios kultūros orbitoje. Be to, bendros pramoginės ar keitimosi idėjomis vietos tampa erdvėmis, kuriose pasirinkta tapatybė gali būti atrasta ir išreikšta tradicinės visuomenės ir pačios subkultūros idėjų įtampoje. Būtent tradicinėje visuomenėje neįprastos šukuosenos, keistas elgesys ar įvairių subkultūrų skelbiamos idėjos tampa komunikacijos laidais, skatinančiais diskutuoti ir apmąstyti aplinkinius šokiruojančius dalykus, užuot atmetus juos kaip nesąmones.

Tradicinės kultūros suvokinius sukrečianti subkultūrų išraiškos priemonių kalba, jų gyvenimo stiliaus ekspresija, provokuoja alyernatyvas – arba atmesti šias grupes. Pirmuoju atveju, siekiant visiško suvokimo „...tikrumo ir detalumo, kurį sukuria dalyvaujantysis stebėjimas, tampa aišku, kad jį reikia papildyti analitinėmis procedūromis.“¹⁵ Pasak pirmojo pankų subkultūras pradėjusio tirti

britų kultūros sociologo Dicko Hebdige'o (g. 1951), dalyvaujantis stebėjimas urbanistinio įvairių subkultūrų tyrimo metu yra nepakankamas be kruopščios kitų sociokultūrinių grupių analizės. Tyrinėjant konkrečią sociokultūrinę grupę, dalyvaujančiojo stebėjimo metu galiausiai priartėjama prie intymiojo etapo, kuriame įgyta informacija tampa pagrindine mokslinio darbo medžiaga. Tuo tarpu kita informacija lieka tik pagalbinė, t. y. papildo pagrindinį tyrinėjimo objektą naujais aspektais. Dėl to subkultūrų tyrinėjimo metu dalyvaujantysis stebėjimas be gilesnio kitų subkultūrų panašumų ir skirtumų gvildenimo bei išmanymo gali tapti įkaitu antropologinio redukcionizmo, sureikšminančio analizuojamos kultūros tam tikras savybes ir ignoruojančio tariamai nereikšmingų kitų bruožų analizę. Antruoju atveju išlaikoma oficiali distancija tarp pankų ir tradicinės visuomenės narių. Nors subkultūrų atstovai nėra persekiojami už savo įsitikinimus ar gyvenimo būdą, tačiau jų elgesio, išvaizdos ar vertybių specifiškumas tradicinėje visuomenėje yra priešingas padoraus miesčionio įvaizdžiui.

PANKIŠKOS TAPATYBĖS ESMINĖS IDĖJOS

Pirmiausia, priešingai nei tradicinės visuomenės narių, pankų gyvenimo stilius yra grįstas nekonformistine dvasia ir elgesiu. Vadovaudamiesi anarchizmo šūkiu „Vienykimės – neturime ko prarasti, išskyrus mūsų protus“, šios subkultūros atstovai pabrėžia išsilaisvinimo iš proto kontrolės idėją. Jos esmė – išmokti kritiškai apmąstyti masinės informacijos priemonių teikiamas žinias ir taip išvengti

proto „užmigdymo“ ar manipuliacijų jo galiomis problemų. Minėtas šūkis įgyvendinamas „pasidaryk pats“ (angl. *do it yourself*) principu, „...kuris, užuot puoselėjęs vartotoją ir žiūrovą, skatina žmones steigti savo grupes, kurti nepriklausomų įrašų etiketes ir skelbti bei rašyti mažo pelningumo fazinus.“¹⁶ Tiesa, ne visoms pankų grupėms pavyksta išlikti nepriklausomoms nuo pažinčių su įta-

kingais politikais (prezidentės Dalios Grybauskaitės pokalbis su sunkiojo pankroko „Aerosmith“ lyderiu Stevenu Tyleriu) ar nuo vartojimo pagundų. Pasaulyje egzistuoja pankų muzikos grupių, kurios kuria atributiką ir leidžia kompaktinius diskus orientuodamosi į masinį skonį ir siekdamos šitaip greičiau išpopuliarėti. Taip pat įvairiose valstybėse veikia pankai anarchistai, dirbantys visuomenės paribiuose ir siekiantys nuversti kapitalistinę sistemą. Taigi pankų subkultūroje diskusijos, viešos paskaitos, „pasidaryk pats“ principas įkūnija nekonformistines idėjas ir pabrėžia skirtingų pankų grupių unikalumą.

Kitas aspektas, pabrėžiantis subkultūrų gyvenimo stiliuje atsiskleidžiančios laisvės savitumą, susijęs su antivartotojiškumo nuostata. Pastaroji glaudžiai susijusi su „pasidaryk pats“ etika. Panašiai kaip trapistų ar Atono kalno vienuolių bendrijos, kurios stengiasi viską sukurti savo rankomis, kad įgytų dalinę kultūrinę ir ekonominę autarkiją, lygiai taip pat pankai patys kuria dainų tekstus, antsiuvus, žurnalus, kad kiek galima labiau apsisaugotų nuo konservatyvios visuomenės informacijos. Ji vienodina kultūras paversdama jas masinio vartojimo įrankiais, o paskiriems individams įperša pramogas, stokojančias nuodugnaus kritinio žvilgsnio. Dėl masinės kultūros vyravimo „kiekvienas gaminy susiejamas su prieš tai buvusiu: taip priverstinai įjungiamas prisitaikymo mechanizmas...“¹⁷ Šitaip atbukęs savęs pažinimas tampa priklausomas nuo pastarųjų tendencijų įtakos ir skatina visuotinę niveliaciją. Šiuo atžvilgiu pankų anivartotojiškumo nuostata ragina ne

aklai pasitikėti spaudos, televizijos pateikiama tikrove, bet žvelgti į ją blaiviai ir sąmoningai.

Pankiškos laisvės raiška glaudžiai susijusi su anarchizmo ideologija. Pastaroji nieko bendra neturi su fanatišku griovimu ar beprasmiška rezistencija visumos atžvilgiu. Pankai anarchistai kritikuoja hierarchines visuomenės struktūrų – valstybės, Bažnyčios, ekonominio elito, – trūkumus, atskleidžiančius laisvės suvaržymus demokratinėse liberaliose visuomenėse. Kaip alternatyvą hierarchizuotai socialinei sistemai anarchistai iškelia žmogaus, gebančio be šios sistemos struktūrų pagalbos tvarkyti savo reikalus, sėkmingai bendradarbiauti ir kurti save. Pastarosios idėjos suartina socialinės aplinkos kritiką ir asmeninį meninį maištą. Alytaus panko anarchisto Redo Diržio performansuose ši jungtis labai svarbi. Vienuose atlikimuose jis pasirodo vienu marškinis tarsi kinikas, iškeitęs pinigų kapšą ir įtakingas pažintis į gatvės grindinio, kurį džiaugsmingai apkabina, šaltį, o kitu laiku visuomenės dėmesį atkreipia dionisiška energija spinduliuojančiu šokių, jungiančiu įvairių tautų judesius ir tuo būdu pajuokiančiu absurdiškumą etnocentrizmo, ignoruojančio visų rasių ir šalių panašumus bei iškeliančio išskirtinės europinės kultūros mitą. Tiek R. Diržio, tiek kitų pankų anarchistų pasirodymuose yra labai svarbu perkurti naujas kultūros reikšmes, oponuojančias nusišlovėjusiems kultūros modeliams. Pastaroji steigtis pasiekama per meninę savišaukį ir vizualinius minties eksperimentus. Dėl šios priežasties anarchistų brošiūrose ir laikraščiuose tekstas virsta tarptautiniu žemėlapiu, kuriame topogra-

fiškai atrandama konkrečios šalies skaitytąją dominantą prasmę, „...esanti anapus kalbotyros ir sulaužanti ją, kai tik jos taisyklės ima spausti pačią reikšmę.“¹⁸

Įvairių subkultūrų veiklose senos prasmės iškonstravimas ir perkūrimas įmanomas tik meninio ar socialinio maišto formomis. Pankų grupėse ši kova už puoselėjamas idėjas aiškiausiai atsiskleidžia muzikinėje scenoje, performansuose ir pankų pasisakymuose. Juose išryškėja pamatinis šios subkultūros narių troškimas – visiškos asmeninės laisvės nuo dirbtinio savęs parodymo, laisvės nuo valdžios esmingai siekiant individualumo. Tolerancijos ir intelektualumo apraiškas demonstruojantis pankų maištas skiriasi nuo skinhedų maišto, pasižyminčio fizinės prievartos ir smurto elementais. Dėl šios priežasties „...nacio-

nalistiškai nusiteikę „skinhedai“ neretai būna pirmieji, kurie, pateikėjų nuomone, be reikalo užsipuola pankus ar jų renginius, dažniausiai koncertus. Iš principo negatyvus pankų požiūris į nacionalistines idėjas palaikančius „skinhedus“ iš dalies yra atsiradęs dėl to, kad minėtieji yra matomi kaip logiško preteksto neturintys agresoriai.“¹⁹ Iš šio kelių subkultūrų tarpusavio santykių apmąstymo išplaukia, kad egzistuoja ne vien simboliškai apibrėžta distancija tarp tam tikros subkultūros ir tradicinės visuomenės. Nevienalyčių idėjų įtampa taip pat pagimdo priešpriešą ir skatina laikytis atstumo tarp skirtingų sociokultūrinių grupių narių. Taip įtvirtinama savita kiekvienos subkultūros tapatybė, kuri analizuojama tradiciniais ir netradiciniais tyrinėjimo būdais.

SOCIOKULTŪRINIŲ GRUPIŲ TYRINĖJIMAS

Į subkultūrų įvairovę galima žvelgti kaip į unikalių žaidimų seką, išmarginančią socialinės tikrovės luobą meninio maišto, nekonformizmo, antivartotojiškumo, anarchizmo, nacionalizmo idėjų žiedais. Minėtų idėjų įkūnijimas subkultūrų dalyvių veiklose kuria sociokultūrinio žaidimo intrigą, išryškinančią unikalias tapatybes ir jų vertybinius pasirinkimus, oponuojančius kitų sociokultūrinių grupių etikai ir aktyvumo formoms. Atsižvelgdamas į subkultūrų dinamikos prieštarumą ir skirtumus, antropologas šiuos dalykus suvokia remdamasis komunikacine metodine strategija arba semantiniu subkultūrų tyrinėjimu.

Pankų sociokultūrinės grupės tyrinėjantys kultūros sociologai S. Hallas,

T. Jeffersonas, D. Hebdige'as pankų gyvenimo stiliaus apraiškas ir veiklas analizuoja kaip semantinius tekstus. Pastarąjį metodą, gvildendami skinhedų mąstyseną ir simbolius, taiko taip pat Klausas Farinas ir Eberhardas Seidelis-Pielenas. Remiantis šiuo metodu, subkultūros suvokiamos kaip „...tiesioginis semantinės netvarkos mechanizmas, laikinai blokuojantis įprastą vaizdinių sistemą.“²⁰ Pasikliaudamas pankų tekstų informacija ir analizuodamas jų elgesį, antropologas tiria subkultūros nuostatas ir pasaulėvaizdį, palygindamas jį su tradicinės visuomenės vertybėmis ar su kitų sociokultūrinių grupių požiūriu konkrečiu klausimu. Tuo tarpu R. Mooras, L. Leblanckas, D. Laingas

pankų gyvenseną, jų simbolius ir rituales analizuoja remdamiesi tradiciniais etnografijos metodais: interviu, dalyvaujančiuoju stebėjimu. Pastaroji tyri-

nėjimo strategija leidžia išvengti kai kurių interpretacinių įžvalgų paviršutiniškumo ir suteikia galimybių asmeniškai susipažinti su pateikėjais.

IŠVADOS

Iš mūsų atliktų pankų ir skinhedų subkultūrų tyrinėjimų ir iš dalyvaujančiojo stebėjimo duomenų pirmiausiai aiškėja, kad kultūros antropologijos ir kultūros sociologijos tyrinėjimuose mokslininko pasirenkama analizės *distancija* įvairuoja priklausomai nuo konkrečios šalies tradicijų ir papročių. Siekdamas sėkmingai atlikti savo tyrinėjimą atogrąžų kultūrose, antropologas turi pasiruošti intymiam kontaktui su vietiniais gyventojais. Priešingu atveju jo tyrinėjimas gali sužlugti arba virsti tik istoriko, renkančio egzotiško krašto artefaktus, veikla. Antra vertus, tyrėjas privalo atlikti ir konkretų parengiamąjį darbą, tad tyrinėjimo lauke jam būtina atrasti laiką ir erdvę, kurioje jis galėtų pildyti lauko užrašus ir, kiek įmanoma, tvarkyti informacinėse laikmenose saugomą pateikėjų informaciją. Subkultūrų tyrinėjimo atveju antropologui stebėti tiriamuosius ir dalyvauti jų veiklose daug patogiau, nes paprastai sociokultūrinės grupės atsiskleidžia viešojoje erdvėje. Be to, pats tyrėjas, stebėdamas subkultūrų gyvenimo stiliaus apraiškas, nerizikuoja patirti kultūrinio šoko, ištinkančio tyrinėjant vietinių gyventojų mąstyseną ir buitį svetimose kultūrose.

Antra vertus, analizės metu ryškėjančių esminių tiriamo reiškinių bruožų nedera laikyti pamatinėmis tyrinėjimo

gairėmis, kol kritiškai nėra patikrinti visi atliekamo tyrinėjimo komponentai. Komparatyvistiškai lyginant skirtingas kultūras kykla pagunda tyrinėtojiui patrauklią tendenciją absoliutinti, o kitą sumenkinti. Toks tendencingas ir moksliskumo požiūriu nepagrįstas konkrečių tyrinėjimo aspektų redukavimas iškreipia tiesą ir prieštarauja kultūrų įvairovei bei kismui.

Ir galiausiai į sociokultūrinių grupių saviraiškos formas galima žvelgti kaip į radikalių idėjų pasireiškimus ir kaip į žaidimą. Tirtini tam tikros subkultūros gyvenimo stiliaus ypatumai ir lygintini su kitų subkultūrų panašumais bei skirtumais. Tik platesnio lyginamojo konteksto apmąstymas gali atskleisti kolektyvinės grupinės tapatybės bendrąsias ypatybes ir jų ryšį su konkrečių individų gyvensena bei veikla. Antra vertus, provokuojantys subkultūrų meniniai eksperimentai ir šokiruojantis gyvenimo stilius tolygūs žaidimui. Lygiai taip spontaniškame žaidime pankai, skinhedai ir metalistai kovoja dėl pergalės, kurios tikslas pasiekti, kad socialinė laisvė gyventi kaip norima ir nebūti valdomiems išankstinių visuomenės normų ar taisyklių būtų pripažinta kiekvienam individui. Šis subkultūrų siekis atliepia tarpkultūrinės tolerancijos idealą, kurio verta siekti kūrybinėje ir pilietinėje veiklose.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Max Gluckman, *The craft of social anthropology*. London: Tavistock, 1967, p. 36.
- ² Danny L. Jorgensen, *Participant observation: a methodology for human studies*. New-York: SAGE, 1989, p. 81.
- ³ Gintautas Mažeikis, *Filosofinės antropologijos pragmatika ir analitika*. Šiauliai: Saulės delta, 2005, p. 25.
- ⁴ Žr. šio įvykio aprašymą: Victor de Munck, *Kultūros tyrimai ir apibendrinimai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008, p. 175.
- ⁵ Carolyn Calloway-Thomas, *Empathy in the global world. An intercultural perspective*. Los Angeles: SAGE, 2010, p. 7.
- ⁶ Bronislaw Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific: an account of the native enterprise and adventure in the archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: Routledge; New York, 1922, p. 8.
- ⁷ Komparatyvistiniai lyginimai, kuriuose pateikiami redukcjonistiniai argumentai indų religijos atžvilgiu, aptinkami veikale: Georges Dumézil, *Les dieux souverains des indo – européens*. Paris: Gallimard, 1980.
- ⁸ Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie: Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze – Sprache, Mythos und Sitte*. Leipzig: Alfred Kröner Verlag, B.VII, 1917, S. 53.
- ⁹ Arthur de Gobineau, *The inequality of human races*. Iš prancūzų k. vertė A. Collins. London: Wilhelm Heinemann, 1915, p. 154.
- ¹⁰ Larry D. Shinn, Precision or reductionism: Whence myth studies? *Religious studies*, 1981, nr. 17, Cambridge University Press, p. 376.
- ¹¹ К. В. Станиславский, *Собрание сочинений*, т. 2. Москва: Искусство, 1989, с. 315.
- ¹² Max Scheler, *Versuche einer Philosophie des Lebens, Der Umsturz der Werte*. Leipzig: Der neue Geist, 1919, S. 148.
- ¹³ Jean Baudrillard, *Vartotojų visuomenė: mitai ir struktūros*. Iš prancūzų k. vertė N. Abrutyte. Kaunas: Kitos knygos, 2010, p. 235.
- ¹⁴ Egidija Ramanauskaitė, *Subkultūra: fenomenas ir modernumas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2004, p. 204.
- ¹⁵ Dick Hebdige, *Subculture. The Meaning of Style*. London: Routledge, 1979, p. 76.
- ¹⁶ Ryan Moore, Friends don't let Friends listen to corporate Rock: Punk as a Field of Cultural Production, *Journal of Contemporary Ethnography*, nr. 36(4), New Delhi: Sage publications, 2007, p. 439.
- ¹⁷ Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2000, S. 330.
- ¹⁸ Šaltinis: [http://www.4.alytusbiennial.com/skiltis„News“ <žiūrėta 2014 06 02>](http://www.4.alytusbiennial.com/skiltis„News“<žiūrėta 2014 06 02>).
- ¹⁹ Reda Šatūnienė, *Pankų subkultūra Lietuvoje: tapatybės bruožai*. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008, p. 61.
- ²⁰ Dick Hebdige, *Subculture. The Meaning of Style*, p. 90.